

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI

Rasulova Saidaxon
Razzaqova Mohinur

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20066010>

Annotatsiya. Ushbu tezis bo'lajak pedagoglarda nutq madaniyatini shakllantirishning kasbiy-pedagogik kompetensiyalar tizimidagi o'rnini asoslashga qaratilgan. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy yondashuv va ta'lim jarayonini modellashtirish usullaridan foydalanildi. Ilmiy yangilik sifatida nutq madaniyatini kompetensiyaviy mezonlar, kommunikativ vaziyatlar va metodik amaliyot integratsiyasida rivojlantirish modeli taklif etiladi hamda baholash ko'rsatkichlari tizimlashtiriladi.

Rus tilida annotatsiya. Ushbu tezis bo'lajak pedagoglarda nutq madaniyatini shakllantirishning kasbiy tayyorgarlikdagi ahamiyatini yoritadi. Metodologiya sifatida nazariy tahlil, qiyosiy yondashuv va ta'lim jarayonini modellashtirish qo'llanildi. Ilmiy yangilik nutq madaniyatini kompetensiyaviy yondashuv asosida kommunikativ vaziyatlar va metodik amaliyot bilan integratsiyalashgan rivojlantirish modelini asoslash hamda baholash mezonlarini aniqlashtirishdan iborat.

Ingliz tilida annotatsiya. Ushbu tezis bo'lajak pedagoglarda nutq madaniyatini shakllantirishning kasbiy samaradorlikka ta'sirini tahlil qiladi. Tadqiqot nazariy tahlil, qiyosiy yondashuv va o'quv jarayonini modellashtirish metodlariga tayangan. Ilmiy yangilik sifatida kommunikativ vaziyatlarga asoslangan, kompetensiyaviy mezonlar bilan bog'langan va metodik amaliyotga integratsiyalangan nutq madaniyatini rivojlantirish modeli hamda monitoring ko'rsatkichlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar (o'zbek): nutq madaniyati; pedagogik kompetensiya; kommunikativ yondashuv; kasbiy muloqot; orfoepiya; metodik tayyorgarlik; baholash mezonlari

Kalit so'zlar (rus): культура речи; педагогическая компетентность; коммуникативный подход; профессиональное общение; орфоэпия; методическая подготовка; критерии оценивания

Kalit so'zlar (ingliz): speech culture; pedagogical competence; communicative approach; professional communication; orthoepy; methodological training; assessment criteria

Tezis matni. Bo'lajak pedagogning kasbiy muvaffaqiyati nafaqat fan mazmunini bilish, balki shu mazmunni ta'limiy vaziyatga mos, aniq va ta'sirchan nutq orqali yetkazish qobiliyatiga ham bog'liq. Nutq madaniyati pedagogik faoliyatda maqsad, mazmun va natija o'rtasidagi bog'lovchi mexanizm vazifasini bajaradi: o'qituvchi o'z nutqi bilan tushuntiradi, yo'naltiradi, baholaydi, muhokama qiladi va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun nutq madaniyatini shakllantirish masalasi bo'lajak pedagoglarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning markaziy komponenti sifatida ko'rilishi zarur. Nutqning tozaligi, aniqligi, mantiqiyli va me'yoriyligi saqlanmagan sharoitda hatto yuqori ilmiy tayyorgarlik ham didaktik samaraga to'liq aylanmaydi, chunki o'quvchi axborotni qabul qilishda semantik va psixologik to'siqlarga duch keladi. Mazkur tezisning maqsadi bo'lajak pedagoglarda nutq madaniyatini shakllantirishning ahamiyatini ilmiy asoslash, uning tarkibiy ko'rsatkichlarini aniqlashtirish va ta'lim jarayonida rivojlantirishning integrativ modelini taklif etishdan iborat.

Nutq madaniyati tushunchasi lingvistik me'yorlar, uslubiy moslik va kommunikativ maqsadga erishish birlikda ta'minlanadigan ko'p qatlamli hodisa sifatida talqin qilinadi.

Lingvistik nuqtai nazardan u adabiy til me'yorlariga rioya etish, talaffuz va urg'u qoidalariga amal qilish, grammatik shakllarni to'g'ri qo'llash, lug'aviy tanlovning aniqligi bilan belgilanadi; uslubiy nuqtai nazardan esa vaziyat, auditoriya va janr talabiga muvofiq til birliklarini tanlash, nutqning ravonligi hamda ifodaviy vositalardan me'yorida foydalanish muhimdir. Biroq pedagogik kontekstda nutq madaniyati faqat “to'g'ri gapirish” ko'nikmasi bilan cheklanmaydi; u didaktik maqsadni ochib beradigan, o'quvchini fikrlashga undaydigan, muloqotning etik me'yorlarini saqlaydigan va sinf boshqaruvini samarali qo'llab-quvvatlaydigan kasbiy kommunikativ xulqdir. Shu jihatdan nutq madaniyatini pedagogik kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida ko'rish kompetensiyaviy yondashuvning mantiqiy davomidir [4]. Pedagog uchun nutq madaniyati bilimni uzatish kanali bo'lish bilan birga, o'quvchi shaxsiga munosabatni ifodalovchi indikator hamdir: muloyim, aniq, izchil va adolatli nutq sinfda psixologik xavfsizlikni mustahkamlaydi, noto'g'ri, keskin yoki mantiqsiz nutq esa motivatsiya pasayishi hamda ta'limiy hamkorlikning susayishiga olib kelishi mumkin.

Bo'lajak pedagoglarda nutq madaniyatini shakllantirish zarurati, avvalo, pedagogik nutqning institutsional xususiyati bilan izohlanadi: o'qituvchining og'zaki va yozma nutqi baholash, ko'rsatma berish, muammoli savol qo'yish, fikrni umumlashtirish kabi funksiyalarni bajaradi. Pedagogik nutq mazmuni o'quvchining yosh va individual xususiyatlariga mos bo'lishi, atamalar muvozanatli kiritilishi, izohlar mantiqan ketma-ket qurilishi va metakommunikativ signallar (masalan, “endi xulosa qilamiz”, “buni misol bilan ko'ramiz”) orqali idrok boshqarilishi kerak. Bunday talablar nutq madaniyatini maxsus metodik ish sifatida tashkil etishni taqozo etadi. Ayniqsa, hozirgi ta'lim muhitida pedagogning muloqoti ko'p kanalli tus oldi: auditoriya, onlayn platforma, yozma topshiriqlar, rasmiy hujjatlar va taqdimotlar bir-birini to'ldiradi. Demak, nutq madaniyati og'zaki nutq bilan birga akademik yozuv, rasmiy uslub va raqamli muloqot etiketi elementlarini ham qamrab olgan kompleks kompetensiya sifatida shakllantirilishi zarur [6].

Tadqiqot metodologik asosi sifatida nazariy tahlil, qiyosiy yondashuv va o'quv jarayonini modellashtirish usullariga tayanildi. Nazariy tahlil nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiya haqidagi ilmiy yondashuvlarni tizimlashtirishga xizmat qildi [2; 3; 5], qiyosiy yondashuv pedagogik nutqning kundalik nutqdan farqlarini hamda “til me'yor” va “kommunikativ samaradorlik” o'rtasidagi munosabatni aniqlashtirdi, modellashtirish esa bo'lajak pedagoglar tayyorgarligida nutq madaniyatini bosqichma-bosqich rivojlantirishning integrativ yechimini asoslash imkonini berdi. Mazkur tezis doirasida empirik o'lchovlar to'liq keltirilmaydi, biroq modelning amaliy qiymati baholash mezonlarini aniqlashtirish va o'quv vaziyatlarini didaktik loyihalash orqali ta'minlanadi.

Ilmiy yangilik uch yo'nalishda ifodalanadi. Birinchidan, nutq madaniyati bo'lajak pedagogning kasbiy kompetensiyalari tizimida alohida “kommunikativ-metodik yadro” sifatida talqin qilinib, u lingvistik me'yorilik, uslubiy moslik, pedagogik pragmatika va nutq etiketi komponentlarining integratsiyasi sifatida asoslanadi. Ikkinchidan, nutq madaniyatini shakllantirish modelida kommunikativ vaziyatlar texnologiyasi markaziy o'rin egallaydi: talaba real dars epizodlari, muammoli muloqot holatlari va baholash suhbatlari kabi vaziyatlarda nutqiy yechim tanlashni o'rganadi. Uchinchidan, nutq madaniyatini baholash ko'rsatkichlari tizimlashtirilib, u to'rt blokda talqin qilinadi: me'yorilik (orfoepiya, grammatika, leksik aniqlik), mantiqiylik (argumentatsiya, izchillik, xulosa chiqarish), didaktik moslik (tushuntirishning soddalashtirish darajasi, misol keltirish, savol qo'yish), etik-pragmatik

moslik (hurmat shakllari, konfliktni yumshatish, motivatsion qo'llab-quvvatlash). Ushbu ko'rsatkichlar o'quv amaliyoti jarayonida kuzatuv, audioyozuv tahlili va reflektiv yozuvlar orqali monitoring qilinishi mumkin [1].

Taklif etilayotgan integrativ model uch bosqichda ishlaydi. Diagnostik-yo'naltiruvchi bosqichda talabalar nutqining kuchli va sust jihatlari aniqlanadi: talaffuzdagi og'ishlar, parazit so'zlar, terminlarni noo'rin qo'llash, gap qurilishidagi mantiqiy uzilishlar, auditoriya bilan aloqa o'rnatishdagi qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Bu bosqichning ahamiyati shundaki, nutq madaniyatini umumiy mashqlar bilan emas, individual ehtiyojga mos korreksion yo'l xaritasi bilan rivojlantirish samaraliroq natija beradi. Shakllantiruvchi bosqichda kommunikativ vaziyatlar asosidagi mashg'ulotlar yo'lga qo'yiladi: mikrodars, rolik-dars izohi, baholash dialogi, muammoli savol-javob, ota-ona bilan muloqot kabi janrlar didaktik materialga aylantirilib, talaba nutqining me'yoriy va pragmatik jihatlari bir vaqtda rivojlantiriladi. Bu yerda faqat "xato topish" emas, balki "ta'sirchan nutq qurish" mexanizmlari o'rgatiladi: maqsadni aytish, asosiy g'oyani ajratish, misolni tanlash, qayta aloqa savollarini berish, yakuniy umumlashtirishni amalga oshirish. Mustahkamlovchi-reflektiv bosqichda talaba o'z nutqini tahlil qiladi, yozma konspektni og'zaki bayonga aylantiradi, darsdan keyingi refleksiya matnini yozadi va baholash mezonlari bo'yicha o'zini-o'zi tekshiradi. Bunda refleksiya nutq madaniyatining barqarorlashuviga xizmat qiladi, chunki talaba nutqiy qarorlarining oqibatini idrok etadi va keyingi vaziyatda ongli tanlovga yaqinlashadi.

Nutq madaniyatini shakllantirishning ijtimoiy-pedagogik ahamiyati ham bevosita ta'lim sifati bilan bog'liq. O'qituvchi nutqi o'quvchi uchun til me'yorining amaliy namunasi bo'lib, o'quvchi tilga bo'lgan munosabatini ko'p jihatdan o'qituvchi kommunikativ xulqidan oladi. Shu bois bo'lajak pedagogda nutq madaniyati shakllanishi maktab muhitida muloqot madaniyati, akademik yozuv elementlari va fikrni asoslab aytish ko'nikmalarining rivojlanishiga bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, nutq madaniyati kasbiy etikaga ham xizmat qiladi: baholashda adolatli va tushunarli izoh berish, tanqidni shaxsga emas, faoliyatga yo'naltirish, qarama-qarshi fikrlarni murosali muhokama qilish pedagogning professionalligini belgilovchi omillardandir [5]. Shuningdek, nutq madaniyati o'qituvchining metodik tafakkuri bilan uzviy bog'liq: tushuntirishning aniqligi didaktik tahlil darajasini, savol qo'yish sifati esa o'quvchining fikrlash faoliyatini boshqarish mahoratini aks ettiradi [2]. Demak, nutqni "qo'shimcha" ko'nikma deb emas, balki metodik mahoratning tashkiliy asosi deb qarash maqsadga muvofiq.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bo'lajak pedagoglarda nutq madaniyatini shakllantirish ta'lim jarayonining kommunikativ samaradorligini, sinfdagi psixologik iqlim barqarorligini va o'quv materialining o'zlashtirilish sifatini oshiradigan strategik omildir. Nutq madaniyati lingvistik me'yoriylik, uslubiy moslik, didaktik pragmatika va etik xulqning integratsiyasida namoyon bo'ladi hamda uni rivojlantirish uchun diagnostika, vaziyatli mashg'ulotlar va reflektiv monitoringga tayangan integrativ model zarur. Taklif etilgan ko'rsatkichlar tizimi bo'lajak pedagogning nutqiy tayyorgarligini bosqichma-bosqich baholash va maqsadli rivojlantirishga xizmat qiladi, natijada pedagog kasbiy muloqotda aniq, ishonchli va ta'sirchan nutq qurish kompetensiyasini egallaydi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Бегматов Э. Адабий нутқ маданияти. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 192 б.

2. Passov E. I. Kommunikativnyy metod obucheniya inostrannomu govoreniyu. Moskva: Prosveshchenie, 1991. 223 s.
3. Леонтьев А. А. Психология общения. Москва: Смысл, 1999. 365 с.
4. Hymes D. H. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974. 260 p.
5. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 288 p.
6. Iskandarova Sh. Pedagogik muloqot va nutq madaniyati asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. 176 b.